

พระวิหารหลวง และพระอุโบสถวัดสุทัศนเทพวรารามราชวรมหาวิหาร

ภาพสะท้อนความรุ่งเรืองของกรุงศรีอยุธยา กับการผสมผสานศิลปะต่างวัฒนธรรม

ปริญญานุช คำสนอง

อาจารย์ประจำคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์และการออกแบบ

และนักศึกษาระดับปริญญาโท ปีที่ ๑/๒๕๖๕ ในวิชาสถาปัตยกรรมไทย

ภายในพื้นที่ของวัดสุทัศนเทพวรารามมีอาคารที่สำคัญตั้งอยู่ในเขตพุทธาวาส ได้แก่ พระวิหารหลวงที่เป็นอาคารประธานของวัด และพระอุโบสถ กลุ่มอาคารเหล่านี้มีบทบาทสำคัญในการประกอบพิธีกรรมทางพระพุทธศาสนา เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปสำคัญ และเป็นสิ่งก่อสร้างที่แสดงถึงแนวความคิดการออกแบบสถาปัตยกรรมไทย ในช่วงสมัยอยุธยาตอนปลายจนถึงช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ที่มีการผสมผสานศิลปกรรมจากหลายวัฒนธรรม

จากพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ ๑ ที่ทรงตั้งพระปณิธานว่าจะสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นตามแบบอย่างเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี หรือเมื่อ “ครั้งบ้านเมืองยังดี”^๑ เพื่อสร้างศูนย์รวมรวมจิตใจของผู้คนและความมั่นคงเป็นปึกแผ่นเป็น ก่อให้เกิดการฟื้นฟูประเพณีพระราชพิธีโบราณ ศิลปวัฒนธรรมและสถาปัตยกรรมตามแบบอย่างสมัยกรุงศรีอยุธยา แนวความคิดนี้ส่งผลถึงการสร้างวัดสุทัศนเทพวรารามที่ต้องการให้มีวัดสำคัญเป็นวัดหลวงคู่บ้านคู่เมืองตามคติที่มีมาตั้งแต่สมัยโบราณ เพื่อประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ หรือพระพุทธรูปสำคัญ ในส่วนของรูปแบบทางสถาปัตยกรรมของวัดได้รับอิทธิพลทางแนวความคิดจากการฟื้นฟูศิลปวัฒนธรรมในสมัยกรุงศรีอยุธยาเช่นกัน ดังที่กล่าวถึงในหนังสือ “จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี” ความตอนหนึ่งว่า

“.....พระโองการรับสั่งให้สร้างวัดขึ้นกลางพระนครให้สูงเท่าวัดพนัญเชิง ให้พระพิเรนทรเทพขึ้นไปรับ
พระใหญ่ ณ เมืองสุโขทัย ชลอเลื่อนมากรุง ประทับท่าสมโภช ๗ วัน ณ เดือน ๖ ขึ้น ๑๕ ค่ำ.....”^๒

ในการออกแบบพระวิหารหลวงมีการใช้รูปแบบของวิหารพระมงคลบพิตร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา^๓ เป็นพื้นฐานผสมผสานเข้ากับสถาปัตยกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น แบบพระราชานิยมที่มีลักษณะสำคัญคือ หน้าบันเป็นงาน

^๑ พระพัฒนา สำราญ, ๒๕๕๘, **สถาปัตยกรรมวัดสุทัศนเทพวราราม = The architectural study of Wat Suthat**

Thepwararam, กรุงเทพฯ : ศูนย์ข้อมูลสถาปัตยกรรมไทย คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร. (หน้า ๑๐)

^๒ พระครูวิจิตรการโกศล (สังัด ญาณพล), ๒๕๑๖, **ประวัติวัดสุทัศนเทพวราราม จัดพิมพ์ในงานยกช่อฟ้าพระวิหารพระศรีศากยมุนี วันที่ ๖-๑๓ เมษายน ๑๕๑๖**, กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์วิศพร. (หน้า ๑-๒).

^๓ เรื่องเดียวกัน (หน้า ๑๘).

เครื่องไม้แกะสลัก ไซราประดับด้วยช่อฟ้า ใบระกาหางหงส์ บานลมเป็นนาคสะดุ้งหรือนาคลำยอง เสานิยมย่อมุมไม้สิบสอง มีบัวหัวเสาเป็นบัวแฉก^๔

วิหารพระมงคลบพิตร อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และพระวิหารหลวง วัดสุทัศนเทพวราราม

ที่มา : <http://temple.siamganesh.com/?p=2497> และ <https://king.kapook.com/view208955.html>

พระวิหารหลวงตั้งอยู่ในตำแหน่งกึ่งกลางผังล้อมรอบด้วยพระระเบียงคดในแนวแกนทิศเหนือ-ใต้ โดยหันด้านหน้าออกสู่เสาชิงช้า **พระระเบียงคด**เป็นอาคารก่ออิฐฉาบปูนชั้นเดียว มีเสาแบบสี่เหลี่ยมเรียบๆ ลดคิ้วที่มุม เพื่อรับแนวผนังคอค

---

^๔ ฝ่ายศิลปวัฒนธรรมมหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๒, งานวันพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวประจำปี ๒๕๕๒"พระนั่งเกล้าฯ กับความเป็นศูนย์กลางจักรวาลของวัดสุทัศน์ฯ", กรุงเทพฯ : ฝ่ายศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยศิลปากร. (หน้า ๓๓๘).

สอง และโครงสร้างไม้ส่วนหลังคามุงกระเบื้องเคลือบสี ประดับช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์^๕ ชุ่มประติมากรรมของพระระเบียงคคเป็นการวางผังแบบกากบาท ตั้งอยู่ที่ตำแหน่งกึ่งกลางของระเบียงคคทั้ง ๔ ทิศ หน้าบันพระวิหารคคสลักภาพนารายณ์ทรงสุบรรณ มีโครงกรอบลายคั่น พื้นลายใบเทศหางโตกนกเปลว หรือหางโตก้านชด ไม่ปิดทองประดับกระจก

รูปแบบทางสถาปัตยกรรมของพระระเบียงคค และรายละเอียดส่วนหน้าบันของพระระเบียงคค

ที่มา : [https://www.bloggang.com/m/viewdiary.php?id=morkmek&month=05-](https://www.bloggang.com/m/viewdiary.php?id=morkmek&month=05-2012&date=23&group=3&gblog=139)

2012&date=23&group=3&gblog=139 และ

<https://www.bloggang.com/m/viewdiary.php?id=morkmek&month=05-2012&date=23&group=3&gblog=139>

พระวิหารตั้งอยู่บนบนฐานไพที หรือฐานประทักษิณ ๓ ชั้น ยกสูงจากพื้นประมาณ ๖ เมตร ฐานไพทีที่ชั้นที่สองเป็นที่ตั้งของเจดีย์แบบจีน (ตะ) ตั้งล้อมรอบพระวิหารหลวง จำนวน ๒๘ องค์^๖ ด้านบนของฐานชั้นที่ ๓ เป็นที่ตั้งของวิหารและศาลาประจำทิศ ๔ หลัง ที่เปรียบเหมือนทิวปั้ง ๔ ล้อมรอบศูนย์กลางจักรวาลหรือความหมายอีกนัยหนึ่งคือวิมานของท้าวมหาราชทั้ง ๔ ในศาลาของวัดแห่งนี้เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปปางต่างๆ รูปแบบของศาลาเป็นสถาปัตยกรรมแบบไทยประเพณี ฐานฐานเป็นฐานสิงห์ เสาสี่เหลี่ยมไม่ย่อมุม ไม่มีบัวหัวเสาประดับคันทวย หลังคาเป็นชั้นซ้อน ๒ ชั้น บานลมเป็นนาคลายอง ใบระกาและหางหงส์ หน้าบันไม้แกะสลักลายดอกไม้ และใบไม้ของดอกโบตันประดับกระจก^๗

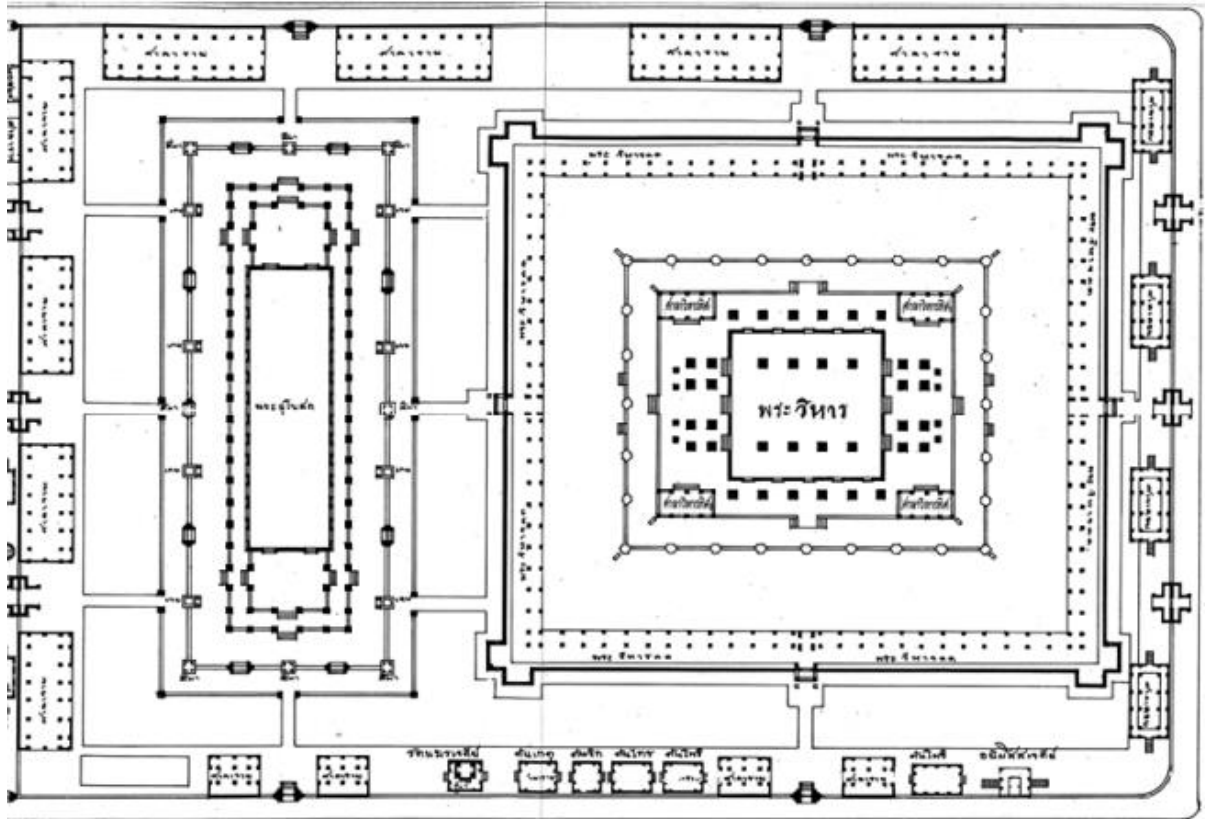
อาคารของพระวิหารหลวงเป็นอาคารเครื่องก่อขนาด ขนาด ๕ ห้อง กว้าง ๒๓.๘๔ เมตร ยาว ๒๖.๒๕ เมตร เป็นการสร้างด้วยการประดิษฐานพระพุทธรูปก่อนแล้วจึงสร้างหลังคาครอบ หลังคาเป็นแบบจั่วมีหลังคาซ้อนกัน ๒ ชั้น มีการ

^๕ ฝ่ายศิลปวัฒนธรรมมหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๒, งานวันพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวประจำปี ๒๕๕๒"พระนั่งเกล้าฯ กับความเป็นศูนย์กลางจักรวาลของวัดสุทัศน์ฯ", กรุงเทพฯ : ฝ่ายศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยศิลปากร. (หน้า ๒๕).

^๖ เรื่องเดียวกัน (หน้า ๓๘).

^๗ ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธา [และคนอื่น ๆ], ๒๕๕๐, สองศตวรรษวัดสุทัศน์เทพวราราม : ศูนย์กลางจักรวาล ศูนย์กลางพระนคร = (Two centuries of Wat Sudatsanadepwaram : Cosmic center from ideal to realism), กรุงเทพฯ : อมรินทร์ พริ้นติ้ง. (หน้า ๖๖.)

ลระดับของหลังคาในแต่ละชั้นเป็น ๔ ตับ ทางด้านหน้า และด้านหลัง มีซ้อนชั้น (หลังคามุข) ด้านละ ๑ ชั้น หลังคามุขแต่ละด้านมีหลังคาปีกนกกลางด้านข้าง ด้านนอกอาคารใช้เสาย่อมุมไม้สิบสองรับมุข ๑๒ ต้น ในแต่ละด้าน ด้านข้างมีเสานางเรียงด้านละ ๖ ต้น ทำให้มีเสารวมทั้งสิ้น ๓๖ ต้น^๙ ภายในพระวิหารหลวงพื้นที่ห้องด้านท้ายเป็นที่ประดิษฐานพระศรีศากยมุนี และมีการเสานาดใหญ่แถบละ ๔ ต้น มี ๓ ห้อง รวมกับมุมเสาน้ำมุขของประธานรวมเป็น ๕ ต้น ด้านหน้าและด้านหลังมีประตูทางเข้า ๓ ทาง มีช่อหน้าต่างรวมทั้งสิ้น ๑๐ ช่อ

ผังวัดสุทัศนเทพวราราม แสดงรายละเอียดอาคารพระวิหารหลวง และอาคารพระอุโบสถ

ที่มา : พระครูวิจิตรการโกศล (สงัด ญาณพล), ๒๕๑๖, ประวัติวัดสุทัศนเทพวราราม จัดพิมพ์ในงานยกช่อฟ้าพระวิหารพระศรีศากยมุนี วันที่ ๖-๑๓ เมษายน ๑๕๑๖, กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ศิวิลพร. (หน้า ๒๘๙).

ช่อประตูหน้าต่างเป็นกรอบฐานสิงห์ ด้านข้างเป็นเสาย่อมุม ห้วเสาประดับด้วยบัวแฉ่งทั้งด้านบนด้านล่าง ช่อส่วนบนทำเป็นหลังคาหน้าจั่วซ้อนกัน ๒ ชั้น บานลมเป็นนาคลายองประดับช่อฟ้า ใบระกาหางหงส์ ส่วนหน้าบันเป็นไม้แกะสลักเป็นเทพนมล้อมรอบด้วยลายกระหนก^๙ หน้าบันของพระวิหารหลวงมี ๒ ชั้น แบ่งเป็นหน้าบันของจั่วหลังคา

^๙ สุภัทรดิศ ดิศกุล, ศ.ม.จ. และประพันธ์ ตรีณรงค์ ๒๕๔๕, กรุงเทพฯ : มรดกโลก.

^๙ ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธา [และคนอื่น ๆ], ๒๕๕๐, สองศตวรรษวัดสุทัศนเทพวราราม : ศูนย์กลางจักรวาล ศูนย์กลางพระนคร = (Two centuries of Wat Sudatsanadepwaram : Cosmic center from ideal to realism), กรุงเทพฯ : อมรินทร์ พริ้นติ้ง. (หน้า ๕๗.)

ประธาน เป็นรูปพระอินทร์ประทับในเวชยันตวิมานประดิษฐานอยู่เหนือช้างเอราวัณล้อมรอบด้วยลายกนกเครือวัลย์ออก
ช่อเทพพนมไม้ปิดทองประดับกระจก(สร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๓) และหน้าบันมุขมีความคล้ายคลึงกับหน้าบันจั่วประธาน แต่
ตรงกลางเป็นรูปนารายณ์ทรงครุฑในกรอบชุ้ม (สร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๔)

หน้าบันพระวิหารหลวงวัดสุทัศนเทพวราราม เป็นรูปพระอินทร์ประทับในเวชยันตวิมานประดิษฐานอยู่เหนือช้างเอราวัณ
(หน้าจั่วประธาน) และรูปนารายณ์ทรงครุฑในกรอบชุ้ม (หน้าบันมุข)

ที่มา :

https://www.facebook.com/watwang.thailand/posts/947706128997412:0?paipv=0&eav=AfZQjPBb2MPAhiPrZOhZUwXoia_4moNzgvUUEsoAJZDIfVUrPeQnhxFUDD7yZHZbmwQ&_rdr

อาคารสำคัญของวัดอีกหลังคือ **พระอุโบสถ** ที่ตั้งอยู่ทางด้านหลังของพระวิหารหลวงนอกระเบียงคดทางทิศใต้
โดยแนวอาคารพระอุโบสถวางตั้งฉากกับแนวอาคารของพระวิหารหลวง ในแกนทิศตะวันออก-ตะวันตก หันหน้าอาคาร

ออกไปทางถนนอนุสาวรีย์ ด้านหลังหันไปทางถนนตรีทอง พระอุโบสถหลังนี้เป็นอาคารแบบเครื่องก่อ พระอุโบสถเริ่มสร้างในปี พ.ศ. ๒๓๗๗ แล้วเสร็จในปี พ.ศ. ๒๓๘๖ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ มีรูปแบบสถาปัตยกรรมในยุคเดียวกับวิหารหลวง ความน่าสนใจของอาคารหลังนี้คือ มีขนาดกว้าง ๒๒.๖๐ เมตร ยาว ๗๒.๒๕ เมตร พระอุโบสถหลังนี้จึงมีความยาวที่สุดในประเทศไทย

พระอุโบสถวัดสุทัศนเทพวราราม แสดงรูปแบบสถาปัตยกรรม ชุ่มประดู ชุ่มเสมา และรูปปั้นรอบพระอุโบสถ

ตัวอาคารตั้งอยู่บนฐานไพที ๓ ชั้น ฐานไพทีชั้นแรกเว้นระยะเป็นลานประทักษิณรอบพระอุโบสถ มีกำแพงแก้วล้อมรอบทั้ง ๔ ด้าน ระหว่างโคนเสาเฉลียงด้านนอกมีผนังก่ออิฐ คั่นเป็นห้อง ๆ สูง ๑.๒๒ เมตร ด้านในเจาะคูหาเล็ก ๆ สำหรับใส่ตะเกียงบูชา บนกำแพงแก้วมีชุ่มประดูทางเข้าด้านละ ๒ ประดู รวม ๘ ประดู ที่มีรูปแบบผสมผสานของศิลปะไทยเป็นชุ่มคูหาหน้านางยอดทรงมงกุฎ หรือยอดพระเกี้ยว หน้าบันเป็นปูนปั้นลายดอกไม้ปิดทองคำเปลว^{๑๐} กับศิลปะตะวันตกที่เป็นลวดลายใบไม้ยาว หรือใบอะแคนทัส เสาและผนังที่เจาะร่องแนวยาวทำด้วยหินอ่อน ตกแต่งลายใบเทศหรือลายอย่างเทศ ตามตำแหน่งของทิศมีชุ่มเสมา ทรงสี่เหลี่ยมทรงคฤห์ มีแบบยอดแบบยอดมงกุฎ หรือยอดพระเกี้ยว (มีลักษณะคล้ายเจดีย์ มีฐานวงแหวนซ้อนกันเป็นชั้นๆคล้ายมาลัยเถา)^{๑๑} ตั้งโบเสมาคู่ในตำแหน่งทิศทั้ง ๘ และเกยสำหรับโปรยทาน ๘ แห่ง ตั้งอยู่บนกำแพงแก้วด้านทิศเหนือ และทิศใต้ เป็นที่ประทับโปรยทานแก่ประชาชนในงานพระราชพิธี ใน

^{๑๐} ที่มา : [https://www.bloggang.com/m/viewdiary.php?id=addsiripun&month=02-](https://www.bloggang.com/m/viewdiary.php?id=addsiripun&month=02-2012&date=29&group=12&gblog=100)

2012&date=29&group=12&gblog=100 เข้าถึงเมื่อวันที่ ๑๔ พฤษภาคม ๒๕๖๖

^{๑๑} ทองต่อ กัลยไฉ่ ณ อยุธยา [และคนอื่น ๆ], ๒๕๕๐, **สองศตวรรษวัดสุทัศนเทพวราราม : ศูนย์กลางจักรวาล ศูนย์กลางพระนคร = (Two centuries of Wat Sudasana Devararam : Cosmic center from ideal to realism)**, กรุงเทพฯ : อมรินทร์ พริ้นติ้ง. (หน้า ๘๒.)

สมัยก่อนจะนำลูกมะนาวมาผ่าแล้วใส่เงินไว้ข้างใน)^{๑๒} รูปแกะสลักรอบพระอุโบสถ ที่ตั้งขนาบขุ้มประตูทุกขุ้มมีลักษณะเครื่องแต่งกายแบบทหารตะวันตกในอดีต ลานประทักษิณชั้นล่างของพระอุโบสถปูด้วยหินจากประเทศจีน^{๑๓}

พระอุโบสถมีเสาศาครทั้งหมด ๖๘ ต้น ตัวอาคารพระอุโบสถเว้นระยะจากแนวเสาของฐานไฟที่ชั้นที่ ๒ เป็นลานประทักษิณโดยรอบอาคาร ทางด้านทิศตะวันออกและตะวันตก เป็นมุขโถงที่ยกสูงจากพื้นทางเดิน ประมาณ ๑.๒๐ เมตร หน้ามุขโถงกว้าง ๑๔.๐๐ เมตร ยาว ๑๐.๔๐ เมตร มีเสาสีเหลี่ยมขนาดใหญ่รองรับหลังคาในส่วนนี้ทั้งด้านหน้าและด้านหลังรวม ๑๖ ต้น มีประตูทางเข้าด้านละ ๒ ประตู มีช่องหน้าต่าง ๒๖ ช่อง ขุ้มประตูและหน้าต่างทำด้วยปูนปั้นปิดทองประดับกระจก เหนือขุ้มนั้นแลงสองชั้นยอดขุ้มนั้นเป็นพระพิชัยมหารามัญ พื้นที่ด้านในของพระอุโบสถสูงกว่าส่วนของมุข ประมาณ ๐.๖๐ เมตร การยกอาคารให้สูงขึ้นกว่าระดับพื้นปรกติมีความคล้ายคลึงกับพระวิหารหลวงที่ใช้การยกอาคารให้สูงขึ้นเพื่อเป็นภาพสะท้อนของคติจักรวาลที่เป็นแนวความคิดหลักในการออกแบบ

ลักษณะภายในพระอุโบสถพระอุโบสถวัดสุทัศนเทพวราราม พระพระพุทธรูปโลกเชษฐูประประธาน และพระอสีติมหาสาวก ๘๐ องค์

ที่มา : <https://www.bangkokbiznews.com/lifestyle/1004462>

ภายในพระอุโบสถมีความกว้าง ๑๐.๖๐ เมตร ยาว ๔๐.๘๐ เมตร มีลักษณะแคบยาวถูกออกแบบให้สัมพันธ์กับเสาของผนังด้านข้าง และแนวเสาระเบียงรอบนอกอาคาร จำนวน ๑๕ ห้องเสา พื้นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปโลกเชษฐ์ ๑๖

^{๑๒} ที่มา : <https://www.kidjapak.com/archives/13694/ทัศนาวัดสุทัศน-ชมโบสถ์/> เข้าถึงเมื่อวันที่ ๑๔ พฤษภาคม ๒๕๖๖

^{๑๓} ที่มา : <https://www.bloggang.com/m/viewdiary.php?id=addsiripun&month=02-2012&date=29&group=12&gblog=100> เข้าถึงเมื่อวันที่ ๑๔ พฤษภาคม ๒๕๖๖

กำหนดอยู่ทางด้านท้ายของอาคาร^{๑๔} เบื้องหน้าพระประธานประดิษฐานพระอสีติมหาสาวก ๘๐ องค์ ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๔ โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้น^{๑๕} ภาพลายหน้าบันของพระอุโบสถวัดสุทัศนเทพวรารามทางทิศตะวันออก สลักเป็นลวดลายสลักเป็นรูปพระอาทิตย์ประทับนั่งในบุษบกบนราชรถเทียมราชสีห์ และหน้าบันทางทิศตะวันตก สลักเป็นรูปพระจันทร์ประทับนั่งในบุษบกบนราชรถเทียมม้า จากลวดลายดังกล่าวทำให้หน้าบันชุดนี้มีนามเรียกว่า “หน้าบันสุริยัน-จันทร์รา” อีกด้วย

นอกเหนือไปจากอาคารสำคัญที่กล่าวถึงแล้ว ภายในวัดสุทัศนเทพวรารามยังมีอาคารที่มีการผสมผสานของศิลปะและสถาปัตยกรรมของตะวันออกกับตะวันตกอีกหลายหลัง ยกตัวอย่างเช่น หอระฆังและหอกลอง ที่ตั้งอยู่ข้างศาลาการเปรียญด้านทิศตะวันออก ใกล้กับหอพระไตรปิฎก โดยมีรูปแบบที่ต่างจากหอระฆังโดยทั่วไป เนื่องจากลักษณะอาคารมีความคล้ายคลึงกับป้อม หรืออาคารในแบบตะวันตก หรือมุสลิมที่เป็นผังแปดเหลี่ยม สูง ๒ ชั้นหลังคาจิบคล้ายกระโจม มีช่องหน้าต่างเป็นวงโค้ง ประดับลวดลายแบบตะวันตกเล็กน้อย^{๑๖} ลักษณะดังกล่าวแสดงถึงการยอมรับวัฒนธรรมที่แตกต่างในสถาปัตยกรรมไทยที่มีการผสมผสาน และประยุกต์รวมจนเป็นรูปแบบเฉพาะตัวที่นี้ศึกษา เพื่อเป็นแนวทางในการออกแบบและพัฒนาศิลปวัฒนธรรมในรูปแบบอื่นๆต่อไป

---

^{๑๔} พระพัฒน์ สำราญ, ๒๕๕๘, **สถาปัตยกรรมวัดสุทัศนเทพวราราม = The architectural study of Wat Suthat**

Thepwararam, กรุงเทพฯ : ศูนย์ข้อมูลสถาปัตยกรรมไทย คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร. (หน้า ๖๘-๖๙)

^{๑๕} ที่มา : [https://www.bloggang.com/m/viewdiary.php?id=addsiripun&month=02-](https://www.bloggang.com/m/viewdiary.php?id=addsiripun&month=02-2012&date=29&group=12&gblog=100)

2012&date=29&group=12&gblog=100 เข้าถึงเมื่อวันที่ ๑๔ พฤษภาคม ๒๕๖๖

^{๑๖} ทองตอ กล้วยไม้ ณ อยุธยา [และคนอื่นๆ], ๒๕๕๐, สองศตวรรษวัดสุทัศนเทพวราราม : **ศูนย์กลางจักรวาล ศูนย์กลางพระนคร = (Two centuries of Wat Sudatsanadepwararam : Cosmic center from ideal to realism)**, กรุงเทพฯ : อมรินทร์ พริ้นติ้ง. (หน้า ๘๗.)